

SEVINC HÜMBƏTƏLİYEVƏ
Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
H.Əliyev 92.Bakı şəh.
Sevinc.@com.ru.

AZƏRBAYCAN DİLİNİN İNKİŞAF MƏRHƏLƏLƏRİ VƏ MÜASİR DÖVRDƏ ONUN TUTDUĞU MÖVQE

Xülasə

Azərbaycanda qədim dövrlərdən başlayaraq XIX əsrin ikinci yarısına qədər inkişaf edə-edə gəlib çıxmış natiqlik məharəti əsasən mollaxana və mədrəsələrdə müəllimlik (müdərrislik) edən şəxslərin nitqləri ilə bağlı olmuşdur. Bundan başqa həmin dövrdə məscid mənbələrindən dini mövhumatı təbliğ edən ruhanilər də natiqlik məsələsinə müəyyən təsir göstərmişlər.

Lakin XIX əsrin ikinci yarısından Azərbaycanda natiqlik məharətinin yeni və rəngarəng növləri meydana çıxmağa başlamışdır. Bura hər şeydən əvvəl, inqilabı azadlıq hərəkatının inkişafı ilə paralel gedən ciyasi natiqlik daxildir. Bundan sonra ortaya xüsusi bir natiqlik növü də çıxır ki, bu da məhkəmə calonlarında edilən çıxışlara aiddir: buna da məhkəmə natiqliyi adını vermək olar. Bunlardan başqa müxtəlif münasibətlərə bir çox ailələrdə təşkil olunmuş qonaqlıqlarda, toy məclislərində cöylənən və getdikcə inkişaf edib yayılan müxtəlif növ natiqləri də bunlara əlavə etmək olar. Bu qayda ilə yarış davam etdirilir və hansı tərəf bağlansa, yəni yuxarıdakı şərtlə əzbərdən şer cöyləyə bilməsə idi, yarışı uduzmuş hesab olunurdu. Bu cür məşğələlər uşaqları şairlərin əsərlərindən parçalar əzbərləməyə, bədii söz ustalıqlarına yiyələnməyə, kütlə qarşısında çıxır etməyə həvəsləndirir və onları gözəl nitqdə verilən ilk tələblərlə tanış edirdi. Adətən, valideynlər (yəqin ki, bu cəhəti nəzərə alaraq) öz uşaqlarını belə müəllimlərin (müdərrislərin) yanında oxutmağa çalışırdılar.

Açar sözlər: Azərbaycan dili, inkişaf, mərhələ, qədim dövr, müasir dövr.

Azərbaycan dili — Azərbaycan Respublikasının və Rusiya Federasiyasının Dağıstan Respublikasının rəsmi dövlət dilidir. Türk dillərinin cənub-qərb qrupuna daxildir.

Azərbaycandilindən Azərbaycan, İran, İraq, Gürcüstan, Rusiya, Türkiyə, Ukrayna Suriya ərazisində istifadə olunur. Azərbaycan Respublikası ərazisində bu dilin cüzi fərqlənən 4 dialekti vardır:

Şərq dialekti — Quba, Şamaxı, Bakı, Muğan və Lənkəran dialektləri

Qərb dialekti — Qazax, Qarabağ, Gəncə dialektləri

Şimal dialekti — Şəki və Zaqatala-Qax dialektləri

Cənub dialekti — Naxçıvan, Ordubad, İrəvan dialektləri ^[12]

Tehranda nəşr olunan “Varlıq” məcmuəsində Azərbaycan dilinin yaranması haqqında yazılır: “Geneoloji bölgüyə əsasən Azərbaycan dili türk dillərinə mənsubdur. Başqa dil qruplarında olduğu kimi, bu qrupa daxil edilən dillər də bir-birinə leksik, morfoloji və sintaktik cəhətdən çox yaxındır. Dialektlər bir-birindən fonetik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənirlər. Azərbaycan dili Türk dilinin oğuz dilləri qrupunun - Oğuz-Səlcuq yarımqrupuna daxildir.(1-səh:156-164).

Eyni zamanda yazı dili də olan Azərbaycan dili yazı dili ənənəsinə sahib olma baxımından Türk dili ilə paraleldir/ Türkmən dili və qaqauz dilinin nisbətən daha gec yazı dili kimi formalaşmasına baxmayaraq Azərbaycan dili köklü bir yazı dili ənənəsinə malikdir.

Azərbaycan dilinin yaranması

Azərbaycan dilinin və xalqının təşəkkülü III–VII əsrlərdə baş vermiş, VII–VIII əsrlərdə başa çatmışdır. Bu zaman Azərbaycanda gedən dini mübarizə artıq sona yetmişdir. XI əsrdə Azərbaycan dili Qafqazda və qonşu ölkələrdə geniş inkişaf tapır. Azərbaycan dili türk dillərinin oğuz qrupuna daxildir. Yerli əhalinin əsas dili olan Azərbaycan dili XI əsrin ortalarında oğuz tayfaları dilinin güclü təsiri altında tam şəkildə formalaşmışdır. XII əsrdə ədəbi Azərbaycan dili təşəkkül tapdı. Şairlər fars və - ərəb dilləri ilə yanaşı bu dildə də əsərlər yazırdılar. N.Cəfərov "Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi" əsərində "XI-XII əsrlərdən başlayaraq Azərbaycanda meydana çıxan möhtəşəm türk dövlətlərində rəsmi dil kimi ərəb, fars dilləri ilə yanaşı türkdən də istifadə olunduğunu" göstərir. (2-səh:88-96)

Azərbaycan dilinin iki dövrü haqqında

Azərbaycan ədəbi dili öz 800 ilə yaxın inkişafı müddətində iki böyük dövrü əhatə edir. Əski dövr adlandırılan birinci dövr XIII (13-cü) əsrdən XVIII (18-ci) əsrə qədər olan dövrü, yeni adlandırılmalı bilən ikinci dövr isə XVIII (18-ci) əsrdən yaşadığımız günlərə qədər olan bir dövrü əhatə edir.

Ədəbi dilin təşəkkül mərhələsi XIII-XIV (13-14-cü) əsrlər

Klassik şeir dili mərhələsi XV-XVII (15-17-ci) əsrlər

İkinci dövr Azərbaycan dili isə üç mərhələni əhatə edir:

Ədəbi dilin xələqləşməsi mərhələsi XVIII (18-ci) əsr,

Milli dilin yaranması və inkişafı mərhələsi XIX-XX (19-20-ci) əsrin əvvəli,

3.Müasir mərhələ XX (20-ci) əsrin 1-ci rübündən sonra).

Azərbaycan dilinin rəsmi adı

Əsrlər boyu işğallar nəticəsində Azərbaycan dilinin adı dəyişdirilmişdir. Azərbaycan dili uzun müddət "türki", "türk dili", "Azərbaycan türkcəsi", bəzən isə "tatar dili", "Qafqaz tatarlarının dili" (xüsusən rus dilində yazılmış əsərlərdə) adlandırılmışdır. XX əsrin əvvəllərində ilk olaraq, Türk dillərini təsnifatlaşdıran tarixçi alimlərdən biri Armin Vamberi olmuşdur. Belə ki , onun 1908-ci ildə müəllifi olduğu "Dünya tarixçilərinin Dünya tarixi" adlı Londonda nəşr olunmuş çoxcildlik ensiklopediyanın 24-cü cildində Azərbaycan dili Türk dillərinin 3 qrupundan qərb qrupuna aid edilir və dialekt deyil , müstəqil dil kimi göstərir.

"Azərbaycan dili" adı artıq neçə on illərdir ki, uğurla işlənir, kifayət qədər böyük işlənmə təcrübəsinə malikdir.

Azərbaycan dilinin Əlifbası-Azərbaycan türkcəsi – Ərəb əlifbası ilə yazılmış şeir kitabı (Mirzə Məhəmməd Tağı Qumri 1819-1891)

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti elan olunduqdan sonra 1919-cu ildə Xudadad bəy Məlikaslanovun rəhbərliyi ilə latın əlifbasına keçmək üçün komissiya yaradılır. Komissiyanın hazırladığı tədbirlər planını parlament təsdiq edir. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti süqut etdiyindən bu məsələni həyata keçirmək mümkün olmur.

1929-cu ilə kimi ərəb qrafikalı əlifbadan istifadə olunsa da Azərbaycan Respublikası ərazisində 1929-1939-cu illərdə latın qrafikalı əlifbadan, 1939-1991-ci illərdə isə kiril əlifbasından istifadə olunub. 1991-ci ildən başlayaraq tədricən yenidən latın əlifbasına keçilib. Cənubi Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türkləri isə ərəb əlifbasından istifadə edirlər. Ərəb əlifbasını bərpa etmə təşəbbüsünün biri Türk Dil Ortoqrafiya Seminarı tərəfindən həyata keçirilib. Bu seminar Doktor Cavad Heyətin başçılığıyla 2001-ci ilin oktyabrında Tehrandə keçirilmişdir. Ərəb əlifbasında yazılan Azərbaycan Ərəb əlifbasında bəzi hərflərin forması kəlmə arasında harada gəlməsindən asılıdır. Bu hərflər kəlmə başında, sonunda və ortasında dəyişir.

Azərbaycan dilinin söz ehtiyatı

2004-cü ildə çap edilmiş Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğətində təqribən 70, yeni çap edilən son orfoqrafiya lüğətində isə 105 min söz vardır.

Azərbaycanda nitq mədəniyyəti məsələləri XIX əsrin ikinci yarısından köhnə adət və ənənlərə, dini hürufata, ruhaniliyə qarşı, zamanın mütərəqqi və mütəfəkkir adamları tərəfindən, bir mübarizə silahı kimi istifadə olunmağa başlamışdır.

X.Babəyev "Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkülü tarixi" əsərində qeyd edir: "Bu zaman həmin natiqlərin bir hissəsi çıxış etmək üçün özlərinə tribuna, yaxud kafedra (xitabət kürsüsü) tapmaqda müəyyən çətinliklərə rast gəldiklərindən, yəni onlar kafedralarda çıxış etmək imkanına malik olmadıqlarından, öz məharətlərini yazdıqları məqalə və kitablarda göstərməyə səy edirdilər. Onların əsərlərində bir tərəfdən kitab və mətbuat dilinin, o biri tərəfdən isə ifşəedici şifahi natiqlik məharətinin ahəngi və qüvvətli təsiri aydın hiss olunurdu. (3-səh:210-236).

Belə əsərlərə gözəl nümunə kimi M.F.Axundovun <<Kəmaluddövlə məktubları>>-ni misal göstərmək olar. Kəmaluddövlənin İkinci və Üçüncü məktubu, əsas etibarlı ilə islam dini və fanatizmin, çağırışdığına və bütün nitqinin quruluşunda natiqlik məharəti özünü büruzə verir. Vaxtakı, ana dilində şeyin özünün məxsusi adı var və nəinki ana dili ilə bir mənanı bəyan etmək və bir əhvalatı necə ki, lazımdır söyləmək mümkün olur, insag deyil ki, elm göstərmək və mollalıq izhar etmək iddiasına düşüb kəlamı qəliz ibarələrlə və çətin anlaşılan ərəb və fars sözləri ilə doldurub əcil mənanı daha da dərinə calmaq və onun üzünə... qəliz ibarələrlə yazılmış bəzi siyasi, ədəbi və fənni məqalələri oxuyanlar anlayıb məyus olurlar və qəzetə oxumaqdan inkar edirlər.

Ədəbiyyat:

1. "Varlıq" məcmuəsi, Tehran, 1976. (1-səh: 156-164)
2. Nizami Cəfərov: "Azərbaycan türkcəsinin milliləşməsi tarixi". 1981. "Elm" nəşr. səh: 88-96.
3. Xaqan Babayev. "Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən" "Elm və həyat" nəşr. Bakı. 2002. (3-səh: 210-236)

С.Гумбаталиева

Этапы развития Азербайджанского языка

Резюме

Средством ежедневного общения и официальным государственным языком девятимиллионного населения (2010) Азербайджанской Республики является Азербайджанский язык. Азербайджанский язык является также родным языком 20 миллионов азербайджанцев, проживающих в Исламской Республике Иран. В России, США, Турции и странах Западной Европы проживают несколько миллионов азербайджанцев. Несмотря на то, что в течение нескольких столетий они были жителями разных стран, и сегодня независимо от того, в какой стране они живут, азербайджанцы свободно понимают друг друга. Таким образом, на Земле в настоящее время живет более 30 миллионов людей, говорящих на Азербайджанском языке.

А во втором периоде создание литературного метода реализма в качестве метода творчества и формирование его как ведущего метода творчества стали причиной ухода из литературного языка приобретенных слов, не сумевших перейти в основной словарный фонд нашего языка.

Литературный язык обоих периодов в свою очередь охватывает различные этапы. Азербайджанский язык первого периода в своем развитии прошел два этапа:

1. Этап становления литературного языка (XIII - XIV века),
2. Этап языка классической поэзии (XV - XVII века).

Азербайджанский язык второго периода охватывает три этапа:

1. Этап становления литературного языка общенародным (XVIII век).
2. Этап становления и развития национального языка (XIX век - начало XX века).
3. Современный этап (XX век - начало XXI века).

Ключевые слова: Азербайджанский язык, развития, этапы, старинная эпоха, - современная эпоха

S.Gumbatalieva

Stages of development of the Azerbaijani language

Summary

The primary and official language of Azerbaijan is Azerbaijani, Azerbaijani,^[1] a Turkic language closely related to and partially mutually intelligible with Modern Turkish.^[2] Together with Turkish, Turkmen and Gagauz, Azerbaijani is a member of Oghuz branch of southwestern group Turkic language family. Although Azerbaijani is used in the Republic of Azerbaijan, South Russia (Dagestan) and Northern Iran, the dialects are different. Furthermore, Azerbaijan is recognized as an official medium of instruction in Dagestan and in the Republic of Azerbaijan, however, it is not an official language in Northern Iran where the number of Azerbaijanis exceed the ones in the Republic of Azerbaijan itself. The Azerbaijani language spoken in Iranian Azerbaijan is quite different than the one spoken in North Azerbaijan and instead of promoting the use of language, the Iranian government has discouraged and even banned it for several decades.

According to the 2009 census of the country it is spoken as a native language by 92.5% of the population^[4] whereas Russian and English play significant roles as languages of education and communication. More than half of Azerbaijani speakers are monolingual.^[3] The large Armenian-speaking population of Nagorno-Karabakh is no longer under government control. Lezgian, Talysh, Avar, Georgian, Budukh,^[5] Juhuri,^[5] Khinalug,^[5] Kryts,^[5] Jek,^[6] Rutul, Tsakhur,^[5] Tat,^[5] and Udi^[5] are all spoken by minorities. All these^[7] (with the exception of Armenian, Lezgian, Talysh, Avar, and Georgian, which have much larger number of speakers outside Azerbaijan, but nevertheless are steadily declining within Azerbaijan) above-mentioned languages are endangered languages which are threatened with extinction, as they are spoken by few (less than 10,000) or very few (less than 1,000) people and their usage is steadily declining with emigration and modernisation.

Key words: Azerbaijani language, development, period, ancient times, the modern era.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 20.06.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 14.12.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Tamilla Hüseynova tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur